

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 1

Серія
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
1894–1907

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2002

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України
за Національною програмою випуску
суспільно необхідних видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 1:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)

Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)

Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)

Пояснення слів, мовна редакція текстів М.Грушевського – Олександр РИБАЛКО

Переклад з російської статей зі збірника

«Освобождение России и украинский вопрос» – Іван СВАРНИК

Переклад висловів з латинської, грецької,

польської, німецької, французької – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-224-4 (т.1)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2002

© Видавництво «Світ», дизайн
та художнє оформлення, 2002

ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ

18 (30)/VIII 1836–29/XI (11/XII) 1900

Покійник походив з дрібної чернігівської шляхти, з околиці Ніжина. Матеріальні недостатки й хвороба очей не дали йому спростоги здобути закінчену шкільну освіту: на шістнадцятому році мусив він перервати науку в ніжинській дворянській школі, і, не маючи можливості, з огляду на очну слабкість, віддаватися ніякій роботі, кілька років кочував по шляхетських домах Лівобічної України. Се дало йому незвичайне знання тутешнього життя й широкі та різнорідні знайомості, які підтримував він і пізніше. В 1854 р. зневолений був він записатися в урядову службу, спочатку в Прилуці, потім у Полтаві. В Полтаві попав він у тодішню досить сильну просвітньо-поступову течію, з значною національною закраскою, і се мало великий вплив на сформування поглядів і діяльності Кониського, що ще в школі показував любов до українського слова й народу; особливий вплив мав на нього, здається, Пильчиков, з котрим Кониський і потім зістався в близьких відносинах, — з їх порозуміння мав потім виплунути й проект заснування Товариства ім. Шевченка. Під впливом полтавських приятелів молодий Кониський, що тим часом трохи поправився на здоров'ї, почав дуже енергійно працювати над своєю освітою, забрався до правничих студій, хочаби здати іспит на кандидата прав, заразом почав дописувати до російських, а далі — й галицьких газет, містив українські поезії й оповідання з народного життя в "Основи", "Чернігівським листку", львівським "Слові" й "Галичанині" і брав дуже діяльну участь в організації недільних шкіл — справі, що тоді головню займала поступову й народолюбну молодіж. В зв'язку з сим стояли його заходи коло укладання популярних українських книжок і шкільних підручників; з них були надруковані "Прописи" (1862) і "Арихметика" (1863).

Тим часом дописи Кониського до петербурзьких газет озлобили на нього місцеву адміністрацію і ріжних матадорів; пішли денунціації на його "малоросійську пропаганду". На початку 1863 р. Кониського "адміністративним порядком", розпорядженням губернатора заслано в Вологду, рік пізніше звідти ще далі — в Тотьму. Опинившись в північному кліматі, до того в незвичайно тяжких матеріальних обставинах, Кониський зовсім стратив здоров'я, й тільки наслідком сього в 1865 р. його переведено на життя в Вороніж, потім в Бобринець і Катеринослав (1866); тільки в 1872 р. йому вернено свободу, і він перенісся в Київ.

Ані се заслання й обмеження свободи, ані пізніші пригоди, які приходилося зазнати Кониському (арешт і процес 1885 р.), не знищили ані змагань, ані енергії його, хоч сильно підірвали і без того неважне здоров'я. В

1865 р., їдучи за кордон для порятунку здоров'я, звідав він Львів і зміцнив свої відносини з галицькими кругами, нав'язані вже перед тим. Однак до повернення свободи діяльність його була спаралізована і починає розвиватися з р.1872. Перехід Кониського в Київ припав на час, коли по звісним антракті 1863–1870 рр. центром українського руху, що став відживати по тім антракті наново, стає Київ, і тут починає розвиватися в різних напрямках діяльність громади свідомих українців. До них пристає Кониський, а встигнувши тим часом заробити собі деякий маєток адвокатурою, віддає всі сили громадській і літературній діяльності. Він далі заходиться коло укладання популярних книжок, бере діяльну участь в редакції тодішнього органу київських українців "Киевского телеграфа", пробує організувати й якийсь періодичне видавництво в українській мові, але ці заходи його розбивалися о звісну систему, зазначену указом 1876 р. Стрічаючися на кождім кроці з обмеженнями й заборонами українства в Росії, Кониський з тим більшою енергією підтримував свої зв'язки з галицькими виданнями, засипаючи їх своїми поезіями, оповіданнями, статтями історично-літературного й публіцистичного змісту. Заразом він, разом з іншими, старається привести до зав'язання в Галичині такої інституції, яка могла б бути постійним органом розвою українського слова, незалежним від російських обмежень; ще під час свого недобровільного життя в Катеринославі, як оповідав пізніше, застановлявся він над сим, і з його нарад з Пильчиковим вплинув проект пізнішого Товариства імені Шевченка. Кониський дав на його заснування своїх 1000 рублів; значнішими датками причинилися ще Є.Милорадовичка й М.Жученко, так що всього було зібрано коло 7000 р[ублів]. Переведенням справи у Львові зайнявся Пильчиков. На основі порозуміння Пильчикова з львівськими народовцями зав'язане було Товариство ім. Шевченка, а зібрані гроші ужито на закупно друкарні (1873).

Сімдесяти й початок вісімдесятих років взагалі були найсвітлішим періодом в житті й діяльності Кониського. Окрім української літературної й громадської діяльності, він брав широку участь в тодішній російській ліберальній пресі, виступаючи також в інтересах українства (напр., його меморіал за заведенням української мови в школах, 1880 р., друкований в "Сім'ї і школі"), заразом грав визначну роль в громадській житті міста Києва як член міської ради, від 1878 р. Вісімдесяти роки принесли багато прикростей Кониському. На ґрунті господарки м.Києва Кониський, виступаючи в інтересах міських фінансів, придбав багато ворогів, а боротьба з ними привела його до конфлікту з україноїдськими реакційними елементами. На Кониського пішли брудні брехні, далі політичні денунціації, що привели до політичного процесу 1885 р., коли Кониському грозило нове заслання під закидом українського іредентизму. Кониський опинився знову під поліційним доглядом; знеохочений, він усунувся від громадської діяльності. Разом

з тим попусувалися з різних причин і відносини його до багатьох видніших репрезентантів київського українства.

По широких розмахах своєї діяльності Кониський почув себе з значній мірі ізольованим в Києві й придувленим загальною реакцією, що запанувала в Росії в 80-х рр. Тим частіше виїздить і тим довше пробуває він в Галичині, що була головно аренною його літературної діяльності, — тут його знали й дуже поважали, тимчасом як на Україні, куди закордонні видання не доходили, а своїх не було, його ім'я поза тісними українськими кружками зовсім не було звісне. Ролею співробітника галицьких часописей Кониський не думав обмежатися. У нього були тоді широкі плани. Стараючися запевнити бодай в Галичині успішний розвій українській ідеї й міряючи тутешні відносини міркою російських обставин, він надіявся запевнити успіх українській справі союзом з польською суспільною ієрархією і в сім напрямі пробував впливати. Не можучи на російській Україні прийти до кінця з своїми планами заснувати український журнал, він старається утворити в Галичині всеукраїнський політично-літературний орган для всієї України, російської й австрійської. Таким мала бути "Правда", відновлена Кониським в 1888 р. Кониський в початках був її властивим редактором і старався скупити коло неї всіх українських видніших письменників і учених, а також притягнути й людей, що йно входили в літературу. Одначе сі заходи скраховували зовсім: видніших українців притягнути не удалося, а заакцентована "Правдою" ідея помирнення Русі з Польщею викликала загальне недовір'я до неї. Кониський дуже скоро, в рр. 1889—1890 відчув повну неудачу свого плану, хоч іще кілька років, уже потім, як "Правда" стала особистим політичним органом Ол[ександра] Барвінського, старався її підтримати й підпирати співробітництвами з України. Слідом пішов крах т.зв. угодової політики, на котру великі надії покладав Кониський; бувши одним з її моральних батьків, він і пізніше боронив її, на тім ґрунті стративши не одного з давніших приятелів. Сей удар був для нього тяжкий; в Галичині, що була його головною ареною в остатнім десятилітті, почув він себе теж ізольованим, стоячи неприхильно і до опозиційних народоуців, й до радикалів. Се й було, мабуть, головною причиною, що по останнім побуті в Галичині 1889 р. він уже більше сюди не заглядав.

Огірчений сими неудачами в початках 90-х рр., Кониський скупляв свої гадки коло плану розвинути наукову роботу в Галичині. Він покладав на се великі, не тільки чисто культурні, а й більш суспільно-педагогічного характеру надії. Се стояло в зв'язку з планами реформи Товариства. Товариство ім. Шевченка взагалі не сповнило надій, з котрими його зав'язувано: бідно дотоване, з друкарнею на плечах, що не тільки пожерла всю фундацію, а ще й відразу впровадила Товариство в значні довги, воно ледве животіло. Се приводило до гадки про потребу такої реформи, яка б зробила

його більше рухливим і помогла розвинути ширшу діяльність. Гадку про потребу такої реформи підносив Кониський ще в 80-х рр. В 1889 р., під час свого остатнього побуту в Галичині, він порушив сю справу. В дискусії над реформою була піднесена гадка перетворення Товариства в наукову інституцію: вона й лягла потім в основу проекту нового статуту. Разом з

тим, як переводилася реформа (прийнята остаточно весною 1892 р.), Кониський з декотрими іншими українцями заходився єднати співробітників науковому видавництву, що мало видавати Товариство. Сам Кониський задумав для "Записок" зладити більшу біографію Шевченка: першу главу її умістив він в I кн[ижці] "Записок", і потім праця коло Шевченка стала головним змістом майже цілого остатнього десятиліття його життя: він друкував її поодинокими частинами до р.1897, потім переробив для осібного видання і для російського перекладу, збирав матеріали для критичного видання Шевченкових поезій, зладив корпус листів і збірник перекладів російських повістей Шевченка.

Охолодження Кониського до Галичини мало, здається, результатом те, що в своїх останніх роках він звертається до видавничої діяльності на Україні російській. Він зайнявся виданням збірника своїх повістей, організував видавничу громаду в Києві, і т.ін. Свої інтереси й турботи остатніх часів

описав він у характернім оповіданні "Турботи українського письменника і видавця", присланого ним за кілька тижнів перед смертю для "Літ[ературно-] наук[ового] вістника".

Остатні літа, зрештою, проходили вже під сильними нападами слабості. Знаємо, що здоров'я Кониського було слабке відмалку; пізніші пригоди ще більше його розстроїли. Від початку 90-х рр. він що далі, то сильніше став хорувати; при загальнім ослабленні, при сильнім рознервуванні і вражливості хвороба переживалася дуже тяжко, і покійник кілька разів уже тратив надію на життя й починав ліквідувати свою діяльність. Київське підсоння було рішучо заостре для нього, але в полудневих містах, куди висилано його, він так нудився, що всякими способами отягався з сими виїздами. Остатню осінь, не знайшовши собі компанії для подорожі в Крим, лишився він у Києві, й ся необережність показалася фатальною: запалення легких в кілька день знищило останки його сил, і рано 25 падолиста Кониського не стало. 1 (14) грудня поховали його, при великім здвигу публіки, на київськім Байковім кладовищі, де перед кількома роками прощав він свого найщиршого приятеля, неб[іжчика] Вовка-Карачевського.

Найбільше цінним в сій белетристичній творчості Кониського треба признати його оповідання з народного життя, дуже багаті обсервацією й знанням життя, оповіджені часом дуже добре, з гумором. Натомість його оповідання, й особливо більші повісті з життя інтелігенції, переважно не удавалися, завдяки значній домішці публіцистичних або й особистих елементів. Поезії, досить численні, не визначаються ані значним поетичним даром, ані особливим артизмом.

В публіцистиці Кониський спинявся особливо на двох темах: урядовім гніті і селянськім господарстві; але сі статті, міщені в 80—90-х рр. переважно в галицьких часописах (головно в новій "Правді") і для публіки в Росії майже не приступні, могли служити хіба для інформації, значнішого ж впливу не могли мати. Важніше значіння мали його інформаційні статті про український рух, міщені в російських часописах.

З історично-літературних статей важніші ті, що приносили новий біографічний матеріал про поодиноких письменників. Уже в замітці, уміщеній в "Ватрі", підносив К[ониський] потребу збирання біографічних матеріалів, і в останніх літах се стало одною з найбільш улюблених гадок покійника: востаннє висловив він її з великим (аж завеликим) натиском в статті про Дикарева. Головною його працею лишилася велика студія про Шевченка (друкована частинами, потім I т. її видано осібно, 1898 р., з другим протяглося — почасті через те, що Кониський тим часом видав цілу біографію по-російськи, того ж 1898 р., почасті тому, що Товариство не могло порозумітися з автором щодо деяких доповнень і змін). Ся студія, разом з деякими дрібнішими причинками, становить дуже важну

вкладку в історію новішої української літератури й тривку заслугу покійника, хоч він у ній і обмежився самою лише зверхньою історією життя поета, свідомо поминувши історію його творчості (тому й назвав її "Хронікою життя" Шевченка), а й самий метод роботи і спосіб представлення полишає дещо до жадання. Невважаючи на се, вона, певно, довго ще буде підставовою працею про Шевченка.

Та хоч як важна й ріжностороння була літературна творчість Кониського, але важнішою стороною його життя треба уважати його громадську діяльність. Від свого повороту з заслання на Україну (1866) і до смерті він неустанно будив український рух скрізь, куди заводила його доля. Громадський дух в нім був незвичайно розвинений. Він мав незвичайно широкі відносини, старанно розширяв їх повсякчас далі й піддержував, використовуючи їх для ширення української ідеї й національного руху. Енергія його на сім полі була незвичайна. Його покій був клубом, де до пізньої ночі, майже без перерви, товклися земляки. З неprisутніми вів він величезну кореспонденцію. Дар ініціативи був в нім незвичайно розвинений; він вічно щось планував, зав'язував, стягав людей. Щоправда, се часто ініціативою й кінчалось: покійник легко знеохочувався й відставав, лишаючи іншим вести далі розпочате як знають, але сей вічний рух був у всякім разі дуже цінний, не даючи застоятись і загнитись воді зовсім, а часом з ініціативи небіжчика виходили речі многоважні своїми наслідками.

Спеціально важне значіння мали відносини Кониського до Галичини — для розвою національної ідеї і в Галичині, й на Україні. Щодо довгості, тягlosti й інтенсивності його участі в галицькім житті з Кониським можна нарівні поставити тільки Драгоманова, хоч, розуміється, впливи його діяльності далеко не були так глибокі й сильні, як Драгоманова. Зате для на'язання спільності між сими двома частинами України-Русі, розтятими кордоном, його діяльність була найбільша; а на зміцнення українського руху в Росії се мало превелике значіння. В Галичині 60—80-х рр. його діяльність мала також важне значіння; я сказав уже, що тоді се був чи не найвишній г а л и ц ь к и й письменник. В тодішній бідній числом, бідній силами народовецької громаді Галичини його діяльність і моральний вплив "України", що несла вона з собою, були дуже значні; притім в сім часі, 60—80-х рр., се був для щойно пробудженої й повної рутенства Галичини провідник, котрого голос вів її наперед, до поступу, ширших перспектив.

Одним з найбільше далекосяглих фактів життя Кониського була його участь в заснуванні й реформі Товариства імені Шевченка, котрому судилася така важна доля в культурнім житті України-Русі. Як ми бачили, покійник признавав своєю першу гадку заснування Товариства, а й реформа Товариства також зв'язана з його іменем. А хоч се була тільки ініціатива, що мала бути доперва розвинена в певний план і потребувала робочих рук

і організаційних здібностей на ґрунті, аби з неї вийшло щось цінне, але й ся ініціатива покійника в двох рішучих моментах життя нашого Товариства завсіди була цінна і важна.

В виданнях Товариства — в "Записках", "Зорі", "Літературно-науковім вістнику" брав він все дуже діяльну участь; в "Записках" був він постійним співробітником від I тому аж до XXXIX, що вийшов уже по його смерті (виказ їх див. в т. XXIX "Записок"). Його велика біографія Шевченка видана осібно в "Збірнику філологічної секції" в т. I і IV — сей останній друкується тепер і вийде незадовго.

Ім'я покійного не забудеться в історії нашого Товариства!

Олександр Кониський. 18(30)/VIII.1836 — 29/XI(11/XII).1900

Вперше надруковано у книзі: Хроніка українсько-руського НТШ у Львові. — 1901. — Вип. 1. — Ч. 5. — С. 21–29. Підпис: М.Г.

В справі “Академічного дому”

Вперше надруковано у журналі: ЛНВ. — 1902. — Т. XX. — С. 176–178. Підпис: М.Грушевський.

250 літ

Вперше надруковано у журналі: ЛНВ. — 1904. — Т. XXV. — Кн. IV. — С. 1–6. Підпис: Мих. Грушевський.

Ruthenische revue (*нім.*) — Руський огляд (назва періодичного органу)
 pacta conventa (*лат.*) — специфічна форма угоди між володарем (королем) та підданими (переважно елітарним шляхетським станом), явище так зв. шляхетської демократії. При виборах короля шляхтою Речі Посполитої між ним і виборцями укладалися на термін його правління певні угоди, які повинні були правно регулювати їхні стосунки. Угода pacta conventa вважається попередником конституції

status quo [*aute*] (*лат.*) — ранішого, попереднього стану

[дальший] modus vivendi (*лат.*) — modus vivendi перекладається як “спосіб життя, життєвий стиль, уклад життя”; тут ідеться про міжнародні стосунки на перспективу

[звести до] minimum (*лат.*) — якомога зменшити

Що зробити з “Академічним фондом”?

Вперше надруковано у журналі: ЛНВ. — 1902. — Т. XX. — С. 51–54. Підпис: М.Грушевський.

Гуцульська вистава

Вперше надруковано у журналі: ЛНВ. — 1904. — Т. XXVII. — С. 49–51. Підпис: М.Грушевський.

clou (*фр.*) — цвяшок

Українсько-руські наукові курси

Вперше надруковано у журналі: ЛНВ. — 1904. — Т. XXVII. — С. 102–113. Підпис: М.Грушевський.

ad hoc (*лат.*) — для цього

Ancien regime (*фр.*) — старий режим

Безглузда національна політика Росії

Вперше надруковано в газеті: Діло. — 1905. — Ч. 100. — С. 2.

modus vivendi (*лат.*) — тут: стосунки, принципи міжнародного співжиття

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ	5
ВІД ВИДАВНИЦТВА	12
<i>Павло Сохань</i> . ТВОРЧА СПАДЩИНА М.С.ГРУШЕВСЬКОГО І СУЧАСНІСТЬ	14
<i>Ігор Гирич</i> . ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	47
Розділ I. ІСТОРИОСОФСЬКІ СТАТТІ	63
Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівським університеті 30 вересня 1894 р.	65
Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства	75
Спірні питання староруської етнографії	83
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи	100
Розділ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТАТТІ	109
Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу	111
Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції "Діла") ---	117
Нова "пря" про українсько-руську книжну мову	123
Листи з-над Полтви:	129
<i>Лист перший</i>	129
<i>Лист другий</i>	142
<i>Лист третій</i>	161
Наукове товариство імені Шевченка	188
Улиця Шевченка у Львові	202
Друга руська артистична вистава у Львові	204
На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) 208	
Лист проф. Грушевського до декана Твардовського	217
В справі музею при Науковім товаристві ім. Шевченка	220
Друга вистава образів Ів[ана] Труша	223
Олександр Кониський. 18(30)/VIII 1836–29/XI (11/XII) 1900 ---	227
В справі "Академічного дому"	234
250 літ	236

Що зробити з "Академічним фондом"?	241
Гуцульська вистава	244
Українсько-руські наукові курси	246
Безглузда національна політика Росії	256
Що ж далі? (В справі руських гімназій)	258
В справі руських шкіл і руського театру	262
Меморіал Петербурзької академії в справі свободи української мови в Росії	270
Не даймося!	274
Академічний дім	277
Українські кафедри	279
Ювілей Вол[одимира] Антоновича	281
До наших читачів в Галичині	282
З біжучої хвилі	284

Розділ III. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "З БІЖУЧОЇ ХВИЛІ. СТАТТІ

Й ЗАМІТКИ НА ТЕМИ ДНЯ 1905–1906 років"	289
[Передмова]	291
Українство і питання дня в Росії	293
Конституційне питання і українство в Росії	301
На руїнах	313
Дорогою віків	321
Перші кроки	323
"Самоотвержение малороссиян"	329
Польсько-українські мотиви	335
Новий кордон	344
У українських послів російської Думи	348
З Державної Думи. З вражінь і помічень	353
Дума і національне питання	359
Аграрне питання	364
Після Думи	369
Перша річниця російської конституції	373
Галичина і Україна	376

Розділ IV. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "ВИЗВОЛЕННЯ РОСІЇ

І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ"	383
Передмова	385
Проти течії	389
"Наступного дня"	393
Рух політичної і суспільної української думки в XIX столітті	397
Єдність чи розпад [Росії]?	405
Національне питання й автономія	413
Про зрілість і незрілість	421

Наші вимоги -----	425
Фрази і факти -----	429
Рівною мірою -----	434
На злобу дня -----	436
Неймовірно -----	438
Ганебній пам'яті!.. -----	441
Український П'ємонт -----	444
Питання дня (Аграрні перспективи) -----	448
Національні моменти в аграрному питанні -----	453
Кінець гетто! -----	456
Справа українських катедр і наші наукові потреби -----	458
Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) -----	485
Розбурхане муравлисько -----	528
За український маслак (В справі Холмщини) -----	536
КОМЕНТАРІ -----	545
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ -----	574
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК -----	580